

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

A`JINIYaZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI

Qaraqalpaq tilinin` frazeologiyası pa`ni boyınsha

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyatı ta`lim bag`darı

(4 - kurs studentleri ushın)

LEKTsİYa TEKSTLERİ

Du`zgen:

Yusupova B.

2015 jil

FRAZELOGIYA – TIL BILIMININ` TARAWI

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler leksika tarawında u`yrenilse de, frazeologiya bo`limi shen`berinde alıp barılǵan izertlewler olardıń basqa birliklerden tiykarg`ı ayırmashılıqların ilimiy jaqtan ashıp beriw menen birge arnawlı u`yrenetug`ın tarawdı qa`liplestiriwdin` za`ru`rligin ko`rsetedi. Bul, o`z gezeginde, qaraqalpaq tilinin` qaymag`ı dep esaplang`an turaqlı so`z dizbeklerin ha`r ta`repleme ja`ne tolıq tu`siniwge, u`yreniwge tiykar jaratadı.

Qaraqalpaq til bilimi quramında frazeologiya u`lken orın iyeleydi. Onın` izertlew ob`ekti – frazeologizm – turaqlı so`z dizbegi. Frazeologizm o`zine ta`n belgilerine iye birlik bolıp, xalıq tilinin` qaymag`ın, mag`ızın o`zine ja`mlegen teren`, o`tkir ma`nili ja`ne bir neshe so`zlerdin` dizbeginen quralǵan tutas bir pu`tinlik sıpatında belgili.

Frazeologiya – til biliminin` u`lken bir tarawı. Grekshe *phrasis* (so`ylem) ha`m *logos* (ilim) degen so`zlerden alıńǵan, ha`r qanday tildin` frazeologiyalıq sistemasın u`yrenedi. Til biliminde frazeologiya onın` frazeologizmlerdi izertleytug`ın tarawı ha`m belgili bir tilge ta`n frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` jıyıntuǵı sıpatında tu`siniledi.

Frazeologiya ta`biyatı jag`ınan qaraqalpaq til biliminin` basqa tarawlarınan o`zgeshelenip te turadı. Sebebi, onda tiykarg`ı ob`ekt esaplang`an frazeologizm o`zine ta`n ma`ni, quram, qurılıs, do`reliw usılı, stil`lik o`zgesheligi, ayırımlarının` kelip shıǵıw tariyxı ha`m t.b. ba`ri bir birlikte ja`mlenip keliwi menen izertlew ob`ekti sıpatında tanıladı. Bunın` sebebi frazeologizmnin` o`zi quramalı, qospalı pu`tinlik esaplanıp, onı u`yrenetug`ın pa`n de usı sıpatqa iye bolıwı menen ajıraladı. Izertlewshiler frazeologizmlerdi u`yreniwde bir qansha qıyınshılıqlardıń ushırasatug`ının atap o`tedi. G.Aynazarova bul haqqında bılay dep jazadı: «Frazeologizmler o`zinin` genetikalıq, funktsional`lıq, qurılıslıq ayrıqshalıqları, semantikalıq sıpatı jag`ınan ha`r qıylı bolıp keledi. Bul jag`day frazeologizmnin` izertlew ob`ektin belgilewde biraz qıyınshılıqlardı tuwdıradı. Usıǵan baylanıslı elege shekem frazeologizmlerdi onın` so`zden ha`m basqa da so`z dizbeklerinen tiykarg`ı ayırmashılıǵın belgilew, semantikalıq tu`rleri ha`m olardıń klassifikatsiyası haqqındag`ı ma`selege tu`rlishe qaralıp, tu`rlishe sheshilip kelmekte».¹

¹ Айназарова Г. Қарақалпақ тилиндегі теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкис: Бердак атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети баспаханасы. 2005. – 13-14-б.

Frazeologizmler – barlıq tillerde de u`lken qızıg`ıwshılıq payda etetug`ın ma`sele. Onı u`yreniwde, ilimiy jaqtan izertlewde ha`r qıylı tillerde tu`rli bag`darlar, ko`rinisler, aspektler, usıllar ha`m ko`z-qaraslar bar.

Solay etip, til biliminin` frazeologizmlerdi, olardıń fonetika-intonatsiyalıq, leksika-semantikalıq, grammatikalıq, quramlıq, strukturalıq, stil`lik ha`m t.b. o`zgesheliklerin izertleytug`ın tarawı frazeologiya delinedi.

TAYaNIsh TU`SINIKLER: *til bilimi, frazeologiya, frazeologizm, frazeologiyalıq so`z dizbekleri, turaqlı so`z dizbekleri, frazeologiyalıq sistema.*

FRAZELOGIZM HA`M ONIN` PAYDA BOLIW JOLLARI

1.Frazeologizm. Tilde kem degende eki yamasa bir neshe leksikalıq birliklerdin dizbeginen turatug`ın quramalı du`ziliske iye, biraq ma`nisi jag`ınan bir so`zge barabar, erkin so`z dizbekleri menen so`zlerden (qospa so`zlerden) ayqın ajralıp turatug`ın birlikler bar. Olardıń tujırımı, astarlı, awıspalı ma`nilerdi an`latıwı ja`ne obrazlı sıpatqa iye bolıwı frazeologizmge ta`n quramalı qa`siyetlerdin` jıyıntug`ın ko`rsetug`ın ja`ne bir belgi. Frazeologizm komponentler an`latqan ma`nilerden basqa ma`ni bildiredi. Solay etip, eki yamasa bir neshe so`zlerdin` turaqlasqan dizbeginen ibarat bolıp, quramındag`ı komponentlerinin` ma`nilerinen basqa frazeologiyalıq (**leksikalıq**) ma`nini bildiretug`ın, turaqlı quramı ha`m qurılısı menen ajralıp turatug`ın birlikler tilde frazeologizmler dep ju`ritiledi.

Oy-pikirdi jetkerip beriwde frazeologizmlerdin` ornı ayırıqsha. Mısalı, olardıń tu`rli ma`nilik qa`siyetleri, qurılısı, quramı, stil`lik o`zgeshelikleri ha`m t.b. belgileri to`mendegi frazeologizmlerden ko`rinedi: 1. Ko`p ku`nlerge shekem Qulmuratovtıń *ishken ası boyına taramay* ju`rdi. (K.S.) 2. Arjag`ı *soqırğ`a tayaq uslatqanday* tu`sinikli. (K.S.) 3. *Sestim shıqqaydı, an`ım ushıp ketken eken.* (M.N) 4. A`zireylinin` qa`tesi menen u`lken bir zavodtıń direktorı *du`n`yadan o`tipti.* (M.N.) 5. *Ko`z juwırttı* da qoydım, latinsha ha`riplerdi qalay oqıyın. (K.R.) 6. – Samolet! Samolet, jigitler! – dep baqırdı Na`g`met *ju`regi jarılıp kete jazlap.* (M.T.) 7. Bunnan *ju`rekleri jarılıp* qorıqqan Jumaq a`jag`ası menen qosılıp awlaqqa qasha beripti, qasha beripti. (K.R.)

Berilgen frazeologizmler:

1. *Ishken ası boyına taramaw* – leksikalıq ma`nisi jag`ınan qanday da bir na`rseden qa`weterleniw, alag`adashılıq, qorqıw, qayg`ırıw yamasa uwayımlaw sıyaqlı is-ha`reket, halatlardı bildirip keledi. Ta`sirli, o`tkir ma`nige iye. Quramındag`ı komponentlerinin` ba`ri jıynalıp barıp bir ma`ni an`latadı. Ba`ri bir sintaksislik xızmet atqaradı. Ga`pte bayanlawısh xızmetinde kelgen.

Komponentlerinin` sanı – 4: 1-komp. – *ishken*, 2-komp. – *ası*, 3-komp. – *boyına*, 4-komp. – *taramaw*; Leksikalıq quramı jag`ınan: *ish*, *as*, *boy* ha`m *taramaw* so`zlerinen turadı. Strukturası jag`ınan: *ish* – feyil, *as* – atlıq, *boy* – atlıq, *taramaw* – feyil so`zlerden ibarat: feyil+atlıq+atlıq+feyil tipinde jasalg`an. An`latatug`ın ma`nisi – *qa`weterleniw*, *tınıshsızlanıw* *yamasa qanday da bir sebepten ne islerin bilmew*, *bir na`rsenin` ilajın*, *jolın tappaw*. So`z shaqaplarına qatnası boyınsha – feyil, is-ha`reketti bildiredi.

2. soqırg`a tayaq uslatqanday – *anıq*, *tu`sinikli*, *belgili*

3. sesti shıqpaw – *qorqıw yamasa albiraw na`tiyjesinde so`yley almay qalıw*

4. an`ı ushıw – *qattı qorqıw*, *tan`lanıw yamasa ta`sirleniw na`tiyjesinde o`zin jog`altıp alıw*

5. du`n`yadan o`tiw – *o`liw*

6. ko`z juwırtıw – *qaraw*

7-8. ju`regi jarılıw – 1. *quwanıw*. 2. *qorqıw*.

Komponentlerinin` sanı – 3,2.

1-komp. – *soqırg`a*, 2-komp. – *tayaq*, 3-komp. – *uslatqanday*;

1-komp. – *sesti*, 2-komp. – *shıqpaw*;

1-komp. – *an`ı*, 2-komp. – *ushıw*;

1-komp. – *du`n`yadan*, 2 – *o`tiw*;

1-komp. – *ko`z*, 2-komp. – *juwırtıw*;

1-komp. – *ju`regi*, 2-komp. – *jarılıw*.

Leksikalıq quramı jag`ınan: *soqır*, *tayaq* ha`m *uslatqanday*, *ses* ha`m *shıqpaw*, *an`* ha`m *ushıw*, *du`n`ya* ha`m *o`tiw*, *ko`z* ha`m *juwırtıw*, *ju`rek* ha`m *jarılıw* so`zlerinen ibarat.

Strukturası jag`ınan: atlıq+atlıq+kelbetlik feyil, atlıq+feyil tipinde jasalg`an. So`z shaqaplarına qatnası jag`ınan *soqırg`a tayaq uslatqanday* – kelbetlik, zattın` belgisin bildiredi, al *sesti shıqpaw*, *an`ı ushıw*, *du`n`yadan o`tiw*, *ko`z juwırtıw*, *ju`regi jarılıw* – feyil, is-ha`reketlerdi bildiredi. Sintaksislik xızmetleri – *soqırg`a tayaq uslatqanday* – anıqlawısh, *sestim shıqpaydı*, *an`ım ushıp ketken eken*, *du`n`yadan o`tipti*, *ko`z juwırtım* – bayanlawısh. Al, altınshı ga`pte Na`g`met qalay baqırdı – *ju`regi jarılıp kete jazlap (qattı quwanıp)* baqırdı tu`rinde ha`rekettin` sınılıq belgisin bildirip pısıqlawısh xızmetinde kelse, son`g`ı ga`pte kelbetlik feyil toplamının` quramında kelip, ga`ptin` emes, al toplamnıń ishinde onıń is-ha`reketinin` (qorqqan) belgisin bildirip, toplamnıń pısıqlawıshı bolsa, usı toplam tutas tu`rinde qaysı degen sorawg`a juwap berip, qaysı Jumaq – *bunnan ju`rekleri jarılıp qorqqan* Jumaq tu`rinde, ba`ri bir sorawg`a juwap berip ga`ptin` anıqlawıshı boladı.

Keltirilgen frazeologizmlerdin` bunnan basqa da o`zgesheliklerin, belgilerin ko`rsetiwge boladı.

Ilimpazlar frazeologizmlerdi frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq so`ylem, frazeologiyalıq toplam ha`m t.b. ko`plegen atamalar menen atasa da, olardıń ko`pshiligi derlik bir ma`ni an`latadı. N.M.Shanskiy «Frazeologiyalıq toplam, bul – o`zinin` ma`nisi, quramı ha`m qurılısı boyınsha turaqlasqan, eki yamasa onnan da ko`p so`zlik sıpatqa iye pa`tli komponentten turıwshı, tayar tu`rde do`retiletug`ın til birligi » ² dep jazadı. Demek, ma`nisi jag`ınan da, quramı jag`ınan da, du`zilisi jag`ınan da bir pu`tinlikke birigip keliwi menen birge basqa da sıpatların ko`rsetetug`ın o`zine ta`n belgiler jıyıntug`ınan quralıp, tilde tayar tu`rinde ushırasıp, frazeologiyalıq ma`ni bildiretug`ın birlik frazeologizm boladı.

§1. FRAZEOLGİZMLER HA`M SO`Z DİZBEKLERİ

Frazeologiyalıq so`z dizbekleri sırtqı ko`rinisinen erkin so`z dizbekleri ha`m qospa so`zler menen uqsas bolıp keledi. Biraq, olar ha`r qıylı birlikler bolıp, bir-birinen tiykarg`ı ayırmashılıqları menen ajıraladı.

1. Erkin so`z dizbegi – sintaksislik birlik, ol so`ylew barısında qa`liplesedi, komponentleri erkin, basqa so`zler menen almastırıladı, ha`r bir komponent o`z aldına ma`ni bildiredi, komponentler ha`r qıylı ga`p ag`zalarınin` xızmetin atqaradı.

2. Frazeologiyalıq so`z dizbegi – quramalı birlik, ma`nisi bir so`zge barabar, so`ylew barısında burınnan turaqlı qa`liplesken tayar birlik tu`rinde paydalanıladı, komponentleri turaqlı, basqa so`zler menen almastırılmaydı, onda ma`ni o`zgeriske ushıraydı yamasa ma`ni an`latılmaydı, komponentlerinin` ba`ri jıynalıp barıp bir ma`ni an`latadı, sonlıqtan ga`pte bir ga`p ag`zası xızmetin atqaradı. Mısalı: til u`yreniw, anasına qaraw – erkin so`z dizbegi, til biriktiriw, kewline qaraw – turaqlı so`z dizbegi.

Qaraqalpaq tilindegi erkin so`z dizbekleri menen frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` basqa da bir qansha o`zgeshelikleri bar.

FRAZEOLGİZMLER HA`M QOSPA SO`ZLER

Frazeologizmler qospa so`zler menen de geypara uqsaslıq ha`m ayırmashılıqlarg`a iye. Olar, a`sirese, sostavlı so`zlerge sırtqı ko`rinisi jag`ınan jaqın bolıp keledi. Qospa so`zlerden frazeologizmlerdin` ayırmashılıg`ı olar ma`nini obrazlı sıpatlaydı. Sonın` menen birge, frazeologizmler jup so`z tu`rinde de ushırasadı. Ayırım so`zler juplasıp yamasa ta`kirarlanıp frazeologizmnin` quramında keledi.

Qaraqalpaq tilindegi so`zlerdin` jasalıw usılların izertlep A.Bekbergenov sostavlı so`zler menen frazeologizmlerdin` ayırmashılıqların ko`rsetedi:

² Шанский Н.М. Фраzeология современного русского языка. Учеб. пособие для вузов. – М.: Высшая школа, 1985. – 20 с.

«1) Sostavlı so`zler (a`sirese, sostavlı terminler) nominativlik funktsiyada (bir predmettin` ataması sıpatında) qollanıladı ha`m ha`r qanday ekspressiv ma`nige iye bolmaydı. (41, 32) Al, frazeologizmler ushın idiomalıq, ekspressivlik qa`siyet olardıń jasalıwındag`ı ha`m qollanıwındag`ı en` tiykarg`ı belgi bolıp esaplanadı.

2) Frazelogizmler belgili bir jekke so`zdin` ekspressivlik ekvivalenti, sinonimi bolıp keledi. (41,41; 38, 73): at u`sti – u`stirtin, ko`zdi ashıp jumg`ansha – ju`da` tez, al sostavlı terminler tek bir ma`nili bolıp, sinonimlik qatarg`a iye bolmaydı.»³

FRAZEOLOGIYA LIQ SO`Z DIZBEKLERININ` SEMANTIKALIQ JAQTAN BIRIGIWSHILIGI HA`M SO`Z SHAQAPLARINA JA`NE SO`Z JASAWG`A QATNASI

Frazelogiyalıq so`z dizbekleri E.Berdimuratov miynetlerinde komponentlerinin` semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha to`rt tu`rge bo`lip (frazelogiyalıq o`tlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler ha`m frazeologiyalıq so`zler) u`yrenilse, J.Eshbaevtin` so`zliginde u`sh tu`rge (frazelogiyalıq o`tlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler) ajratılıadı. E.Berdimuratov «Naqıl-maqallardıń leksika-grammatikalıq jaqtan turaqlılıg`ı ha`m tıyanaqlılıg`ı olardıń so`z dizbeklerinin` qatarınan orın alatug`ının ko`rsetedi. Solay da, til biliminde olardıń turaqlı so`z dizbeklerinin` ishindegi ornı elege shekem tolıq anıqlanıp bolg`an joq» dep atap o`tiw menen birge, naqıl-maqallar menen ushırma so`zlerdi frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` to`rtinshi tu`rin qurawı kerek degen pikirdi aytadı.⁴ Solay etip, bul ma`selede pikirler ha`r qıylı. Ayırım izertlewshiler frazeologiyalıq so`zler degen atama menen naqıl-maqallardı frazeologizmlerdin` semantikalıq birigiwshiligi boyınsha bir tu`ri dep esaplasa, ekinshi bir toparı naqıl-maqallardı frazeologizmlerden bo`lek birlikler sıpatında tu`sinedi. Haqıyqatında da, frazeologizmlerden naqıl-maqallar bir qansha o`zgeshelikleri menen ajralıp turadı. Olar til biliminin` ha`r qıylı tarawlarınin` ob`ekti bolıp esaplanadı.⁵ Solay da, olardıń ulıwmalıq, ortaқ ha`m ayırıqshalıq ta`repleri bar. Sonlıqtan, bul ma`seleni ele de teren`irek izertlewler arqalı u`yreniw za`ru`r.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler semantikalıq birigiwshiligi boyınsha u`sh tu`rge bo`linedi. Olar geypara ulıwmalıq, uqsaslıq belgileri menen birge jeke o`zgesheliklerine iye.

1.Frazelogiyalıq o`tlesiwler. Quramındag`ı jeke komponentleri o`z aldına tuwra ma`nisinde jumsalmaydı, leksikalıq ma`nilerinen tolıq ayrılg`an boladı ha`m komponentler o`z-ara bekkem baylanısıp qalıwınan turaqlasıp, bir leksikalıq ma`ni an`latadı. Komponentler bir-

³ Бекбергенов А.Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалуы. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1979. – 24-б.

⁴ Бердимуратов Е. Көрсетілген мийнети, 262-263-б.

⁵ Наурызбаева С. Көрсетілген мийнети, 44-45-б.; Ешбаев Ж. Көрсетілген мийнети, 18-26-б.; Юсупова Б. Қарақалпақ халық нақыл-мақалларындағы фразеологизмдер. – Илим хәм билимлендириўге арналған өмир Академик А.Дәўлетовтың 70 жыллық юбилейине арналған илимий-теориялық конференция материаллары: Нөкіс: Билим, 2012. – 53-58-б.

birinen ajıralmay, bir tutas pu`tinlik tu`rinde kelip bir so`zdin` ma`nisine iye boladı. Olar komponentlerdin` yag`nıy frazeologizmdi qurap kelgen so`zlerdin` ma`nilerine qatnassız, pu`tkilley basqa – frazeologiyalıq ma`nini payda etedi. Olar obrazlı, ta`sirli bolıp keledi, awıspalı ma`ni bildiredi. Solay etip, quramındag`ı komponentler o`zlerinin` ma`nilerin pu`tkilley joytıp, basqa, awıspalı ma`nide keletug`ın frazeologizmler frazeologiyalıq o`tlesiwler delinedi.

2.Frazeologiyalıq birlikler. Frazeologiyalıq birliklerdin` quramındag`ı so`zler de jıynalıp barıp bir ma`ni an`latadı. Bunda da ma`ni komponentlerdin` ma`nisinen emes, al tutas pu`tinlik – dizbek an`latqan ma`niden kelip shıg`adı. Frazeologiyalıq o`tlesiwlerden o`zgesheligi frazeologiyalıq birliktegi komponentlerdin` ba`ri ma`nisinen birotala, tolıq ayrılıp qalmastan, geyparaların` ma`nilerine jaqın keledi. Demek, frazeologiyalıq birliklerdin` ma`nileri ayırım komponentlerdin` ma`nilerinen u`zilip, qashıqlasıp ketpesten, birewinin` ma`nisine baylanısıp keledi. Bunday frazeologizmler frazeologiyalıq birlikler delinedi.

3.Frazeologiyalıq dizbekler. Quramındag`ı komponentler ma`nilerin saqlag`an, biraq olar o`z aldına bo`lek ma`ni an`latpastan, ba`ri birge ulıwmalıq, bir ma`nige iye bolıp keledi. Olar usı jeke ma`nilerdin` birigiwinen frazeologiyalıq ma`nini payda etedi. Solay etip, quramındag`ı so`zler da`slepki, jeke turg`andag`ı ma`nisin birotala jog`alpastan, ba`ri birigip bir ma`ni bildiretug`ın birlikler frazeologiyalıq dizbekler delinedi.

FRAZELOGİZMLERDİN` SO`Z SHAQAPLARINA QATNASI

Frazeologizmlerdi u`yreniwde olardı tolıq tallaw ushın seslik o`zgeshelikleri yamasa leksika-semantikalıq ayırıqshalıqları, quramı, qurılısı ha`m t.b. ta`replerinen bir neshe toparlarg`a bo`lip qaraw za`ru`r boladı. Usı ko`z-qarastan olardı klassifikatsiyalaw ma`seleleri bir qansha qıyınshılıq tuwdıradı. Sonlıqtan, bunday bo`liniwlerdi ko`pshilik jag`daylarda sha`rtli tu`rde alıp qarawg`a tuwra keledi. O`ytkeni, frazeologizmdegi quramalılıq, qospalılıq yamasa ayırım waqıtları komponentlerdin` en` son`g`ısının` grammatikalıq baylanısqa tu`siwi menen o`zgerip ketiwi ha`m t.b. jag`daylar olardı so`z shaqaplarına bo`liwde qıyınshılıqlardı payda etedi. Ayırım frazeologizmler belgili bir so`z shaqaplarına jaqın bolıp keledi.

Ko`pshilik tillerde izertlewshiler frazeologizmlerdi usı atlıq, kelbetlik, ra`wish ha`m feyil so`zlerge qatnaslı bo`lip qaraydı. Sonın` menen birge, ayırım tillerde tan`laq, modal`, da`nekerlik frazeologizmler bar dep qaraladı. Bulay bo`liw, bir ta`repten, ha`r bir tildin` jeke o`zgesheligine, sıpatına baylanıslı bolsa, ekinshi ta`repten, sol tildin` frazeologiyalıq sistemasın teren` izertlewge baylanıslı. Ha`zirge shekemgi izertlewlerde qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler to`mendegi so`z shaqaplarına qatnaslı u`yrenildi:

1. Atlıq frazeologizmler
2. Kelbetlik frazeologizmler

3. Ra`wish frazeologizmler

4. Feyil frazeologizmler

Atlıq frazeologizmler zattı, kelbetlik frazeologizmler zattın` ha`r qıylı belgilerin, ra`wish frazeologizmler sın, mug`dar, orın, waqıt, sebep, orın ha`m t.b. sıyaqlı ma`nilerdi, feyil frazeologizmler is-ha`reketti bildiredi.

Frazeologizmlerdin` basqa da so`z shaqaplarına qatnası. Tilimizde sanlıq so`zler uytqı bolıp keletug`ın, modal`lıq ma`nidegi ja`ne tan`laq, eliklewish so`zlerge qatnaslı frazeologizmlerdi de ayırıqsha u`yreniw za`ru`r. *Tilekke qarsı, ko`p bolsa, ıldım-jıldım, in`-jin`sız, qıyırman-shıyırman (qıyır-shıyır), urman-purman, ırım-ırım, jo`n-jo`n (qılıw), ulı-shuw, qum-quwıt* ha`m t.b. frazeologizmlerdi an`latatıug`ın ma`nileri menen birge so`z shaqabına qatnası jag`ınan g`ana emes, al basqa da belgileri, ma`selen, tariyxıy shıg`ısı jag`ınan da u`yreniw og`ada qızıqlı. Olar ga`pte kelgende u`lken xızmet atqaradı. Mısalı, *in`-jin`sız, qıyırman-shıyırman (qıyır-shıyır), ulı-shuw, qum-quwıt, aldım-qaldım, u`yme-ju`yme* birlikleri yamasa olardıń ayırım komponentleri ha`zirgi ko`z-qarastan alıp qarag`anda qanday leksikalıq ma`nini an`latatug`ını belgisiz, belgili bir da`wirlerde leksikalıq ma`nilerge iye bolg`an bolıwı yamasa basqa tillerden o`zlesken bolıwı mu`mkin, biraq olar ha`zir frazeologiyalıq ma`nini bildire aladı. Olardıń ba`ri de basqa da frazeologizmler sıyaqlı belgili bir ma`nige iye, a`lbette. Tilekke qarsı frazeologizminen o`kiniwdi, ko`p bolsa hazarlanıw, qızg`anıwg`a baylanıslı, *in`-jin`sız qarsılaspay, qarsılıqsız, qıyırman-shıyırman shatas, ko`p, tu`siniksiz, ulı-shuw, qum-quwıt* qattı shawqım ma`nilerin tu`siniwge boladı. Bulardıń ba`ri olardag`ı frazeologiyalıq ma`niler bolıp esaplanadı. Olar kelbetlik, ra`wish so`zlerdin` ma`nilerin bildiredi ja`ne qaysı ma`nide jumsalıp turg`anı basqa da ayırım frazeologizmler sıyaqlı, ko`bine, kontekste ayqın ko`rinedi. Al, usı to`rt so`z shaqabının` birewine qatnaslı dep qaraw qıyın esaplang`an frazeologizmler de tilimizde bar. Bunday frazeologizmler, ko`bine, awızeki so`ylewde, sonday-aq, ko`rkem shıg`armalar tilinde ushırasadı. Olar haqqında geypara a`debiyatlarda so`z etiledi. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasında ayırım birliklerdin` modal`lıq ma`nileri turaqlasqan birlikler menen ko`rsetiledi:

«10. Modal`lıq ma`nige o`tip ketken ha`r qıylı mazmundag`ı frazeologiyalıq so`z dizbekleri: qudayg`a shu`kir, sadag`an` keteyin ha`m t.b. Mısalı: Quda birdi, menin` jaman niyetim joq. (O`.Xojaniyazov) Jeme-jemege kelgende usı shıg`ar ortag`a. (Sh.Seyitov)»⁶

Bunday frazeologizmlerdin` so`z shaqabına qatnasın tabıw a`hmiyetli ha`m qızıqlı ma`selelerdin` biri. A`sirese, modal`lıq ma`ni bildiretug`ın, almasıqlar, sanlıqlar, eliklewishler

⁶ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы Сөз жасалығ хәм морфология. Нөкис: Билим, 1994. – 415-б.

ha'm basqa da so'zler menen kelgen frazeologizmlerdi u'yreniw kerek. Qaraqalpaq tilinde usınday basqa da so'z shaqapları menen bildiriletug'ın frazeologizmler bar. Mısalı:

– Ko'zimiz sarg'ayıp usı jaqsılıqqa zorg'a jettik, al bunın' u'skini quyılğ'anı quyılğ'an, *ko'p bolsa* mennen sulıwıraq birewdi tawğ'an shıg'ar. (T.Q.) Sonda g'arrı bayg'us: «Ba'rin de bilip turman, Shoytas, g'arrılıq degen jaman da'rt, *endi ne qılayın*, Aq buwra da o'zin'nin' tuqımın'nan, u'yirin'di jat malg'a qaldırg'anım joq. (A.R.) O'linin' sag'ınışhı *hesh ga'p*, tiriley ketken g'ayıptın', onda da o'zin' bul ken' ja'ha'nde, en' qa'dirlisi musulmang'a iyman g'o, ha'tte, sog'an ha'm almastırmaytug'ın sa'wdiktin' sag'ınışhı jaman eken... (Sh.S.) *Hesh ga'p*, erten' ılaq oyını baslanadı g'oy, sonda ko'remiz qan'lılardin' ku'shin. (A.R.) *Sol aytqanday*, Begjannın' sha'kirtleri *bilay tursın*, jaqın ag'ayınleri yamasa inileri, ag'aları bolıp, mınaw turg'an No'kiske barıp ko'rip qaytıwg'a jaramadı. (J.A.) *Pirt-sirt demesin*, kewlinen shıq, – dep rayONOnın' baslıg'ına tapsırdı. (K.R.) Bunday birliklerdin' frazeologizmlerge ja'ne so'z shaqaplarına qatnasın teren' ilimiy izertlewler ju'rgiziw arqalı anıqlaw za'ru'r.

Frazeologizmlerden so'zlerdin' jasalıwı. Qaraqalpaq tilindegi ayırım frazeologizmlerge so'z jasawshı qosımtalar qosılıp kelip jan'a so'zler jasaladı. Olar bir qansha so'z shaqaplarına kiretug'ın so'zlerdi jasawda qatnasadı.

1. Atlıqlar frazeologizmlerden so'z jasawshı qosımtalardin' ja'rdeminde jasaladı. Mısalı:

1. Bundayda ku'yew ta'repinin' jigit ag'asının' so'zge sheberligi, taqwalıg'ı ha'm *tisqaqqanlıg'ı* kerek, o'ytkeni berilgen qa'delerdin' qasında da'liylli sheber so'zler ha'm bolıwı kerek. (Q.A.)
2. Qırı ta'wekelge *bas tigiwshilik* – qa'te. (O'.A.) 3. Seziklenip, *qulaq'ın tu'riwshiler* de az bolmadı. (O'.A.)

Keltirilgen misallardan *tis qaqqan* kelbetlik frazeologizmnen atlıq jasawshı - lıq qosımtasınin' qosılıwı menen *tisqaqqanlıq* do'rendi atlıg'ı, *bas tigiw* feyil frazeologizminen atlıq jasawshı - shilik qosımtasınin' jalg'anıwı menen *bas tigiwshilik* do'rendi atlıg'ı, *qulaq tu'riw* feyil frazeologizmine - shi qosımtasınin' qosılıwınan *qulaq tu'riwshi* do'rendi atlıg'ı jasalıp, olar atlıqqa ta'n tartım, ko'plik qosımtaları menen kelgen.

2. Kelbetlikler frazeologizmlerden so'z jasawshı qosımtalardin' ja'rdeminde jasaladı. Mısalı: Al bunın' sol jayınin' ishinde de, ul-qızlarınin' u'stilerinde de ele *ilip alarlıq* jartıwlı *hesh na'rse* joq (A'.A.) 2. Bul qonısta o'zi qatarlı *oynap-ku'lerlik*, *kewil ko'tererlik* jaslar da joq edi. (O'.A.)

3. Frazeologizmlerden so'z jasawshı qosımtalardin' ja'rdeminde feyil so'zler jasaladı. Mısalı: 1. Bul bir jag'ı bolatug'ın bolsa, ekinshi jag'ı bala ele jas g'oy, qartayıp baratırg'an heshtemesi joq, onın' qızıg'ı aldında, ıg'balınan ko'rer, onnan ko'ri qartayg'an halımda erinbey da'ret suw jılıtıp bergendey o'zime birewin qarastrayın dep juwmaqqa kelip, aqırında *bası bos* bir mag'an qolaylı usı bolar degen oy menen O'tegen sarının' qızın almaqshı bolıp, ortag'a adam

salıp, izine tu`siwge qarag`an edi. (A.B.) 2. Sol ju`risten bir ku`nleri «qatınımdı taslasam, basımdı boslasam» – dep oylag`an maqsetine jetti, qatının tasladı. (Q.A.) Bul ga`plerde tiykarg`ı frazeologizm ha`m onnan jasalg`an do`rendi so`z keltirilgen. Da`slepki bası bos frazeologizmi kelbetlik, o`mirlik joldası bolmag`an adamdı bildiredi, al onnan - la feyil jasawshı qosımtası menen basın bolsaw feyili jasalg`an.

Frazeologizmlerden bunnan basqa da do`rendi so`zler jasaladı.

FRAZEOLGİZMLERDİN` QURILISI HA`M QURAMI

Frazeologizmler qurılısı (strukturası) jag`ınan so`z dizbegi, jay ga`p ha`m qospa ga`p tu`rinde keledi. Eki komponentli, sonday-aq ten`les eki komponentli, u`sh komponentli, to`rt komponentli bolıp keledi ha`m onnan da ko`p komponentlerden turadı.

Artımda bala-shag`am qalıp baratırğ`an joq; ulımnın` ulına, kızımnın` qızına aytıp ketermen; bir u`yge ne kerek – ba`ri bar; jer jarılmadı, men kirmedim; qulag`ına altın sırg`a; quwanışında shek joq; sol-sol eken; aspannan tu`skendey; awzı pisiw; shash al dese bas alıw; jaqtı ko`zinde; jetti ju`yresinen o`tiw frazeologizmlerinin` qurılısı ha`r qıylı ekenligi ko`rinip tur. Olardıń arasında so`z dizbegi (nominativlik) tu`rindegi frazeologizmlerge aspannan tu`skendey, awzı pisiw, jaqtı ko`zinde, jetti ju`yresinen o`tiw birlikleri kiredi. Olar strukturası jag`ınan so`z dizbegine sa`ykes keledi. Al, artımda bala-shag`am qalıp baratırğ`an joq, ulımnın` ulına, kızımnın` qızına aytıp ketermen, qulag`ına altın sırg`a; quwanışında shek joq, sol-sol eken, shash al dese bas alıw, bir u`yge ne kerek – ba`ri bar, jer jarılmadı, men kirmedim, awa desen`, awa deydi, nawa desen`, nawa deydi, su`p demey atırıp ta`wir boldım dew frazeologizmlerinin` qurılısı so`z dizbeginen basqasha, ga`plik (predikativlik) belgilerge iye bolıwı menen o`zgeshelenedi. Bul frazeologizmler de qurılısı jag`ınan ha`r qıylı. Olardıń arasında jay ga`p ha`m qospa ga`p tu`rindegi frazeologizmler bar. Ulıwma, frazeologiyalıq so`z dizbekleri ma`nilik jaqtan qanday bay bolsa, qurılısı jag`ınan da o`zgesheliklerge iye bolıp, bul ma`sele u`lken ha`m teren` izertlewlerdin` na`tiyjesinde anıq ilimiy sheshimin tabadı.

TEN`LES EKİ KOMPLEMENTLİ FRAZEOLGİZMLER

Du`zilisi boyınsha frazeologizmler bir bo`lekten de, eki bo`lekten de turadı. Bir bo`lekten turatug`ın frazeologizmler kem degende eki yamasa bir neshe komponentlerden qurala beredi. Aq degeni alg`ıs, qara degeni qarg`ıs; birde biye, birde tu`ye; ha`m urı, ha`m u`stem sıyaqlı frazeologizmler du`zilisi jag`ınan o`zgeshe. Misalı, tilimizde etegi elpi, jen`i jelpi yamasa etek-jen`di tu`rip, etek-jen`i jelpirep tu`rinde jumsalatug`ın frazeologizmler bar: G`a`rip anam bizlerdin` qaramızdı ko`riwden *etek-jen`i jelpirep*, jalg`ızımnın` izine dosları erip kelipti, qudayg`a shu`kirligin jetkerip, qay jerge otırğ`ızarın bilmey, pa`yik boladı. (G.E.) O`zi jas, oynaqshıp turg`an ha`m *etek jen`di tu`rip*, u`ydi u`y qılamın, baydı bayıtaman dep, ta`wekel etip jolg`a shıqqan ma`rt kelinshekten qol ushın bergen jigit «miynet haqı» talap etpey tura ma?...

(G.E.) Bul frazeologizmlerdin` da`slepkisi jen`i jelpi, etegi elpi ten`les eki komponentli frazeologizmine ma`nilik jaqtan jaqın, a`sirese, awızeki so`ylew tilindegi epeleklep so`zinin` ma`nisine belgili da`rejede sa`ykes keledi. Etek jen`di tu`rip frazeologizm beldi bekkem buwıp, qanday da bir jumısqa kirisiw ma`nisin bildiredi. Olarda etek, jen` komponentleri ushırasqanı menen strukturalıq jaqtan ha`r qıylı bolıp kelgenligi ko`rinedi.

Leksikalıq ma`nige iye eki so`zdin` dizbeklesip turaqlı qollanıwınan jasalg`an frazeologizmler eki komponentli frazeologizmler boladı, al komponentlerinin` sanı ko`beyiwi menen u`sh, to`rt, bes, altı ha`m onnan da ko`p komponentli frazeologizmler payda boladı.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler arasında ten`les eki komponentli frazeologizmler o`zgeshe du`zilisi menen ajıralıp turadı. Ten`les eki komponentli frazeologizmler termini da`slepki ret onı arnawlı izertlegen G.Aynazarovannın` miynetlerinde paydalanıldı. İлимпaz frazeologizmlerdin` ha`r qıylı du`zilmeler tu`rinde ushırasıp, bir bo`lekten, sonday-aq quramalı du`zilisi menen sıpatlanatug`ın eki bo`lekten turatug`ın frazeologizmlerdin` o`zgesheliklerin salıstıra u`yrenip: «Tilimizdegi usınday eki bo`lekten turatug`ın, o`zine ta`n bolg`an o`zgesheliklerge iye ayırıqsha du`zilme sıpatında ko`zge taslanatug`ın eki komponentli frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` bunday tu`rin ten`les eki komponentli frazeologizmler dep atawdı maqul ko`rdik» deydi.⁷ Solay etip, ten`les eki bo`lekten turatug`ın ayırıqsha qurılısqa iye frazeologizmler ten`les eki komponentli frazeologizmler esaplanadı.

FRAZEOLGİZMLERDİN` QURAMI

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerge ta`n ja`ne bir belgi olardıń belgili bir leksikalıq quramı menen turaqlasıwında ko`rinedi. Leksikalıq quramı jag`ınan frazeologizmler ha`r qıylı bolıp keledi. Olar kem degende leksikalıq ma`nige iye eki so`zden de yamasa bir neshe so`zden de turıwı mu`mkin. Mısalı: jelkesine shin`girik shabıw frazeologizmi quramı jag`ınan u`sh so`zden, aq degeni alg`ıs, qara degeni qarg`ıs frazeologizmi quramı boyınsha ten`les eki bo`lekten – ha`r bir bo`lek u`sh so`zden ibarat, bir sıyırdan eki teri alıw frazeologizminin` quramı bes so`zden (komponentten) ibarat. Frazeologizmlerdin` quramına sanı jag`ınan bunnan da ko`p so`zler kiredi.

Belgili bir sebepler – xalıqtın` ja`miyetlik-siyasiy, ruwxıy du`n`yasındag`ı o`zgerisler, tariyxıy jan`alanıwlar, jan`a ka`sip, o`ner ha`m t.b. payda bolıwı menen frazeologizmlerdin` quramında o`zgerisler payda bolıp baradı. Bunday o`zgerisler birden emes, al belgili bir da`wirlerdin` o`tiwi menen ju`z beredi.

FRAZEOLGİYALIQ MA`Nİ HA`M FRAZEOLGİZMLERDİN` MA`NİLİK O`ZGESHELİKLERİ

⁷ Айназарова Г. Көрсетілген мийнети, 13-14-б.

Ma`ni ha`m og`an tu`sinik beriw – til bilimindegi en` qıyın ma`selelerdin` biri. Ma`ni tu`rleri de ha`r qıylı ha`m olar bir-birinen o`zgeshelenedi. So`z ma`nileri menen frazeologizmler o`z-ara qanshelli tıg`ız, ajıralmas baylanıslı bolsa, sonın` menen birge, tiykarg`ı, tu`pkilikli ayırmashılıqlarg`a iye. Sebebi, frazeologizmler jeke ma`nili so`zlerden quraladı, biraq olardıń ma`nileri frazeologizm quramında onıń jeke turg`andag`ı an`latatug`ın ma`nileri menen sa`ykes kelmeydi, olar dara-dara ma`nilerdi emes, ba`ri jıynalıp bir ma`nini an`latadı. Frazeologizmnin` ma`nisi quramındag`ı so`zlerdin` jeke ma`nilerinen g`a`rezli emes. Demek, bunnan o`z aldına basqa ma`ni an`latatug`ın frazeologiyalıq ma`ninin` bar ekeni, onıń frazeologizmlerde ju`zege shıg`atug`ını, o`z aldına jeke qa`siyeti, ta`biyatı menen o`zgeshelenetug`ını tu`siniledi.

Til biliminde ma`ni tu`sinigi bir qansha birliklerge qatnaslı bolıp keledi: leksikalıq ma`ni, grammatikalıq ma`ni ha`m t.b. Al, frazeologiyalıq ma`ni belgili bir tildegi frazeologizmnin` an`latqan ma`nisi bolıp, bul ma`ni frazeologizmdi qurap turg`an komponentlerdin` ma`nisinen basqa boladı. Demek, frazeologiyalıq ma`ni quramındag`ı komponentlerdin` ma`nilerinen o`zgeshe, basqa, olardan kelip shıqpag`an, al frazeologizmnen an`lasılğ`an ulıwmalıq, ja`mlewshi, astarlı ma`ni bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq til biliminde jarıq ko`rgen lingvistikalıq terminler so`zliginde «frazeologiyalıq baylanıslı ma`ni – so`zlerdin` tek belgili bir frazeologiyalıq dizbektin` sostavında g`ana iye bolatug`ın ma`nisi» dep tu`sinik beriledi.⁸

FRAZEOLOGIYALIQ SINONIMIYA

Frazeologizmler bay ma`nilik o`zgesheliklerge iye. Olar, ko`binese, jeke so`zler menen ma`niles bolıp keledi ha`m olardıń emotsional`-ekspressivlik sinonimi sıpatında belgili. Mısalı: *ju`regi suwlaw – qorqıw, awzın ashtırmaw – so`yletpew, qulaq qaq`ıs etiw – aytıw, ko`z taslaw – qaraw*.

Frazeologizmlerdegi ma`nilik jaqtan ayqın ko`rinip turatug`ın ja`ne bir sıpatlı belgi olardıń o`z-ara sinonim bolıwı esaplanadı. Frazeologiyalıq sinonimler qaraqalpaq tilinin` sarqılmas bir baylıg`ı bolıp, ma`nilik ren`be-ren`ligi, o`tkirligi, ta`sirliligi menen sıpatlanadı. Ha`r qıylı komponentlerdin` qatnasında yamasa bir so`zdin` bir neshe frazeologizmlerdin` quramında keliwi menen de frazeologiyalıq sinonimler payda boladı. Mısalı: *u`rip awızg`a salg`anday – ju`zimnin` suwınday – ay dese awzı bar, ku`n dese ko`zi bar (sulıw), ko`zdi ashıp-jumg`ansha – ko`z benen qastın` arasında (demde, tez), tıshqan tesigi min` ten`ge bolıw – tıg`ılarg`a tesik tappaw (albiraw, qorqıw, qa`weterleniw, ne qıların bilmey qalıw) ha`m t.b.*

Frazeologizmler dara so`zge salısturg`anda sıpayı ha`m turpayı ma`nilerdi de bildiredi: *tuwıw – jas bosanıw, urısıw – betin julıw*. Dara so`zlerdin` emotsional`-ekspressivlik boyawg`a iye sinonimi degende olardıń ma`nilik jaqtan o`tkir, ta`sirli, obrazlı bolıp keliwine dıqqat

etiledi. Mısalı, urısıw, keyisiw, bir-birinen kewli qalıw ma`nilerin bildiretug`ın, olarg`a sinonim bolıp keletug`ın frazeologizmlerdin` qollanıwına itibar berip qarag`anda olardın` ma`ni ku`shi ayqın ko`rinedi: Sol, awır jılları *sen menge barıp*, buring`ıday jerge, suwg`a talasıp *jag`a jirtısıp jaman so`zdin` basına barıw* pu`tkilley toqtap qaldı. (J.A`.)

Qaraqalpaq tili sinonimlerinin` baylıg`ın onın` frazeologiyalıq sinonimiyası da ayqın ko`rsetip turadı.

FRAZELOGİZMLERDİN` MA`NİLİK TOPARLARI

Qaraqalpaq tilinin` bay frazeologiyalıq mu`mkinshilikleri olardın` ma`nilik jaqtan ko`p tu`rli bolıp keletug`ının da`liylleydi. Olardı arnawlı izertlew, klassifikatsiyalaw za`ru`r. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler adamnın` dene mu`shelerinin` atamalarına, ren`-tu`s bildiretug`ın so`zlerge, haywan, o`simlik ha`m qus atamalarına, ta`biyat qubılıslarına, sanlarg`a ha`m t.b baylanıslı bolıp kelip, ha`r qıylı sezim, is-ha`reket, minez-qulıq ha`m t.b. bildiredi. Bunda usı atamalar uytqı so`z xızmetin atqaradı.

Frazeologizmnin` quramında oraylıq orında turıp, onın` du`ziliwinde tiykarg`ı xızmet atqaratug`ın, bir neshe frazeologizmlerdin` jasalıwında tiykarg`ı tirek so`z sıpatında keletug`ın birlikler uytqı so`zler boladı. Olar frazeologizmnin` payda bolıwının` uytqısı esaplanıp, semantikalıq jaqtan oray sıpatında ayrıqsha ayırılıp turadı. Mısalı, ju`rek so`zi bir neshe frazeologizmlerge uytqı boladı:

FRAZELOGİZMLERDİN` STRUKTURALIQ TIPLERİ

Frazeologizmler quramındag`ı so`zler ha`m olardın` ornasıw ta`rtibi belgili bir sistemanı payda etedi. Onda struktura-semantikalıq tipler ajırılıp turadı. Bir frazeologizm eki atlıqtan tursa, ekinshi bir frazeologizm atlıq ha`m kelbetlikten, atlıq ha`m feyilden yamasa kelbetlik ha`m atlıqtan ya bolmasa ra`wish penen feyilden turadı. Olar usı qurılısı menen bir tutas tu`rinde ma`ni an`latadı. Bunday du`zilisti payda etetug`ın tipler frazeologizmlerdin` struktura-semantikalıq tipleri bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdin` strukturalıq tipleri og`ada ko`p. Olardan atawısh frazeologizmlerdin` strukturası S.Naurızbaeva ta`repinen 11 tipke bo`lip u`yrenildi. Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdin` strukturalıq tiplerin u`lken izertlewler arqalı tallap, anıqlap, baha beriw kerek. To`mende frazeologizmlerdin` strukturalıq tiplerinin` tek kishi bir toparı berildi:

1. atlıq+feylil: ayıp ashıw, ishi barıw, tas bolmasa, tabanı tozıw
2. atlıq+ kelbetlik: qolı jen`il, awzı bos, man`layı qara
3. atlıq+atlıq: at shaptırım, so`zin` awzında, oshaq bası, bas-ton
4. atlıq+ra`wish: qaytım tez, jurttan burın
5. atlıq+predikativ (bar, joq): kemisi joq, salıwı bar
6. atlıq+kelbetlik+feylil: ishi uwday ashıw, awzı go`jedey qaynaw

7. atlıq+atlıq+feylil: tu`bine duz egiw, jan alqımg`a taqalıw
8. atlıq+eliklewish+feylil: qulag`ı erben` etiw, ko`zin tarsi jumıw, ku`n jilt etse
9. atlıq+atlıq+predikativ (bar, joq): awzının` duwası bar, ku`nnin` ko`zi bar
10. atlıq+atlıq+feylil+feylil: ayag`ına jip tag`ıp oynaw
11. atlıq+sanlıq+atlıq+feylil: shashınan bir tal julınsa, iymanı bir qısım bolıw
12. atlıq+atlıq+atlıq+feylil: jan iynine ot tu`siw, basına baxıt qusı qonıw

FRAZEOLGİZMLERDİN` SİNTAKSİSLİK O`ZGESHELİKLERİ

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` quramalı birlik ekenligi olardıń sintaksiklik jaqtan da o`zgesheliklerinin` qospalı, quramalı bolatug`ının ko`rsetedi. Frazeologizmlerdi sintaksislik jaqtan tallaw olardıń usı qa`siyetlerine baylanıslı bolıp, o`z gezeginde, bir qansha qıyın, qospalı ma`seleler menen ushlasadı. Ayırım jag`daylarda olarg`a tallaw jasaw, sintaksislik jaqtan qanday birliktin` xızmetinde ekenin anıqlaw frazeologizmlerdin` o`zinin` jeke o`zesheligi menen birge, ga`p tu`rinde ha`m ga`p ishinde qalay qollanıwına da baylanıslı bolıp, geyde geypara shataslıqlarg`a da alıp keliwi mu`mkin. Sonlıqtan, biz bul jerde olardı sintaksisliktin` jaqtan u`yreniwge baylanıslı ayırım pikirlerdi, geypara jag`daylarda boljawlardı usındıq.

Frazeologizmlerdin` o`zine ta`n o`zgesheliklerge iye bolıwı olardıń ga`p ishinde atqaratug`ın sintaksislik xızmetlerinin` ha`r qıylılıg`ın ta`miyin etedi. Sonlıqtan da, frazeologizmlerdin` sintaksislik xızmetin anıqlaw qıyın wazıypa bolıp, olardıń qurılısı jag`ınan tu`rlerinin` bolıwı, ma`nilik o`zgeshelikleri ha`m t.b. ga`ptegi sintaksislik xızmetlerin anıqlawdı qıyınlastıradı. Sonın` menen birge, ga`p tu`rindegi frazeologizmlerdin` de soraw ga`p yamasa xabar ga`p tu`rinde turaqlasıwı da qızıq ma`sele bolıp, onı arnawlı u`yreniw kerek. Mısalı, *bası altaw ma, jag`ın` taya ma, quday urıp pa, deni durıs pa, aytarın` bar ma yamasa nesin aytasan`, awırıw o`le me, saw o`le me, g`arrı o`le me, jas o`le me* ha`m t.b. frazeologizmler ko`binese derlik usı soraw ga`p forması menen qollanıladı. *Aytqanın` kelsin, ko`zin` jaqsılıq ko`rsin, quday ursın* frazeologizmleri buyırıq ga`p formasında, *ko`zin`e qum, awzın`a may frazeologizmleri u`ndew ga`p formasında, an`qaw basım, qurg`an man`layım, alla ba`rakalla* birlikleri so`z-ga`p tu`rinde keledi. Olar formalıq jaqtan usınday ko`riniste bolg`anı menen, ayırım jag`daylarda an`latatug`ın mazmunı, ayılıw maqseti jag`ınan basqa bolıwı mu`mkin.

Qaraqalpaq tilindegi ga`pler an`latatug`ın ma`nileri, ayılıw maqseti, intonatsiyası jag`ınan xabar, soraw, u`ndew ha`m buyırıq ga`pler tu`rinde keletug`ını belgili. Ga`p tu`rinde keletug`ın ayırım frazeologizmler ga`pte bir qansha sintaksislik o`zgesheliklerge iye bolatug`ının ko`riwge boladı. Mısalı:

Bir ku`ni bul islerge shıdamag`an Qa`llibek:

– Bay ag`a, *bunnan artıq o`l deysen` be, qanday pil mamıt bolsan` da*, bir ku`nnin` ishinde on qadaq jipti toqıp bolıw, onnan son` on qadaq qabıqtı arqan qılıp shıg`arıw, onı shıyratıw *bir adamnın` qolınan keletug`ın na`rse me*, o`zin` de oylanıp qara, – dedi. (A.B.) 2. *Jer juttı ma*, ushtı-ku`ydi joq boldı. (O`.A.) 3. Sırımbet qalg`anlardın` ishinen otırıspalarda o`gizlik, gu`dibuzarlıq penen atı shıqqan birew menen so`z alıstı. Ol Sırımbetin`di *ne qılsın*, bes-altı mushtı taslap-taslap iyterip jiberip, bir tewip shıg`ıp ketti. (Q.A.) 4. Ha`tte, militsiyaxanag`a kire «a`y endi *ne bolsa-bolsın*, lashım du`zde qalmay, bug`ıraqım elge jetti-g`o» dep essiz-tu`ssiz qulamaqshı da boldı (A`.A`) 5. – Bala, mennen nege jasırasan`, ayta ber, urshıqtay aylandırmay *nesi bar*, ol qız aytqandı isleydi. (A.B.) 6. «Oy, qarag`ım-ay, bizler turg`anda qız *qayda baratug`ın edi*», – dep A`bdikerim menen Na`zıgu`l Sayımnın` ishi bawırına kirip, oqırag`a tu`sken qurttay tespey sorıdı. (A.B.) **Keltirilgen ga`pler quramında qollanılğan frazeologizmler kontekstten tısqarı da belgili bir soraw, u`ndew ya buyırıq ma`nilerin an`latadı.** Bunnan qaraqalpaq tilindegi ga`p tu`rinde keletug`ın frazeologizmlerdin` aytıluw maqsetine qaray mazmunı, ma`nisi ha`r qıylı bolıp keledi. Onda buyırıw, ashınıw, jek ko`riw, xabarlaw, soraw, tan`lanıw, tilek ha`m t.b. ko`plegen ma`nilik o`zgeshelikler ayqın ko`rinedi. Usı belgilerine tiykarlanıp, olardıń mazmunlıq, ma`nilik o`zgesheliklerin xabar, soraw, buyırıq, u`ndew ga`p tu`rinde, sha`rtli tu`rde ko`rsetiw mu`mkin degen pikirdemiz. Atap aytatug`ın jag`day, ga`p tu`rindegi frazeologizmlerdin` de ko`pshiligi derlik emotsional`lıq penen sıpatlanadı, sonlıqtan olardıń u`lken toparın emotsional` ga`pler tu`rinde ko`rsetiwge boladı.

1. Frazeologizmler xabar ga`p tu`rinde keledi. Mısalı: 1. Eneden er tuwg`an jigitsen`-aw, jolbarıstay bir aqırsa, Shımbay uezdinin` xalqının` *besigindegi balası jılag`anın qoyadı*. (Q.A`) 2. Balıqshılar muzdın` ıdırawına ele de bir ayday waqıt bar dep o`z-ara gu`n`kildesti. Usı ma`ha`l ishinde *alg`an alg`andiki, qalg`an qalg`andiki*. (O`.A.)

2. Soraw ga`p tu`rinde keledi: 1. Sa`yeke. Way, *nesin soraysan`?* Bizin` bir a`mekilerimiz na`wpir bolısında diyxansılıq etip edi. Suw kelmey eginleri quwrap qaldı. (Q.A`) 2. Pay, pay *nesin soraysan`*, inim, mına qısqı suw degen ba`le qurtıp ketti g`o. (M.N.) 3. – Bunı esi bar jigit desek, *o`zi qalay-qalay bolıp baratır?* (O`.A.) 4. Biybiqatsha apay tag`ı da ju`rgen ju`risin toqtatıp, tın`lasa hesh na`rse esitilip, hesh kimdi ko`zi ko`rmedi. Bul qanday na`rse, *jin be, shaytan ba?* (A.B.) 5. Kimnen qorqasız (jerkenip) men turg`anda sizlerge *ne ba`le bar edi?*! (Q.A`) 6. – Qoyayıq bunı, al, *barıs qaydan, kelis qaydan?* – dep Berdika`rim o`zin` qızıqtırg`an ma`selege burdı bunı. (Sh.S.) 7. *Nesin aytayın*, to`rt ayaqlı maldın` ag`lası edi, ja`niwar. (A.R.)

3. U`n`dew ga`p tu`rinde keledi: 1. *Jılasan` ko`zin`e qum ...* (Q.A`) 2.– Apırmay, bala, men de ladan ekenmen-aw, o`zliginen o`rt ketse, traktordı *jer juta ma*, u`hh, *qashan bir tınıshlıg`ı bolar eken?!*.. (Sh.S.) 3. Palwan bolıs penen Bayeke muraptı jamanlawdı *kim qoyıptı sizlerge*. (Q.A`) 4. Biz *qaydan bileyik*, aq xalat kiyip, basına aq toppı kiygenlerdin` ha`mmesi

birdey, o`mir saqshıları dep oylaymız. (K.R.) 5. – Sennen de *man`layım qurıdı-aw*. Sebebin aytatug`ın *ku`nin` bar ma o`zi?* (O`.A.) 6. Aytım. Joq, joq, *quday saqlasın...* (Q.A`.) 7. Eki g`arrı uzaq qarap turıp:

– Yaratqan jappar, – dedi qolların jayıp, – shıraqlarıma uzaq o`mir, sa`tli sapar, qayırı jol berego`r, *juldızın on`ınan, ayın aldınan tuwg`ıza go`r!* (O`.A.) 8. Olardın` qolınan kelse *ne jaqsı*, kelmese bilgishlerin izlep ketip otırısımız. (K.R.)

4. Buyırıq ga`p tu`rinde kelip, ha`r qıylı ma`nilerdi bildiredi:

4.1. Ku`sh ko`rsetiw, doq urıw ma`nilerin bildiredi. Mısalı: 1. – Liykin rasın`dı ayt, bolmasa *mennen jaqsılıq ko`rmeysen`* (Q.A`.) 2. Ernazar keltenin` balası esikti qattı urıp shıg`ıp ketip baratırğ`anda ashıwg`a qattı mingen Allambergen:

– *Jawdır, jawdıratug`ın tasın` bolsa*, – dedi. (A.B.)

3. Bolıs. Way, jalataylar, don`ızlar, men olardın` *ko`zine ko`rsetemen*. (Q.A`.) 4. A`dil. Hesh *shıg`arma sestin`di.., iyt...*, ha`zir joyarman ko`zin`di! (Q.A`.)

4.2. Tilek, ken`es beriw ma`nilerin bildiredi. Mısalı: 1.– Bekimbet-aw, – dedi ol, – onın` endi qashpaytug`ınına men kepil. *Qalg`an so`z usı jerde qalsın*. (O`.A.) 2. Esheyin bir na`rsege oyındı shin qılıp, bir-birewin`izdin` kewlin`izge tiyip baratırsız g`oy, balajanlar, qoyın` urısqandı. *Endi ba`ri de usı jerde qalsın*. (A.B.) 3. Biz tez ku`nde Moynaqta bolıwımız kerek, eger biz Moynaqtı alsaq, Moskvanın` o`zi bag`ınadı, – degen so`zin esitken bay, molla, iyshanlar:

– Sadag`an` keteyin, *awzın`a may*, – dep aldına jıg`ılıp, kiyiminin` eteginen su`ydi. (A.B.)

Bul jerde biz o`z pikirlerimizdi usındıq, frazeologizmler ma`nilik jaqtan ju`da` ko`p tu`rli, bul ma`selelerdi arnawlı izertlew za`ru`r.

Ga`ptin` bas ag`zalarının` xızmetin atqarıwı. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler bir leksikalıq ma`ni bildiretug`ın bolg`anlıqtan ga`ptegi sintaksislik xızmetinde bir ag`za sıpatında keledi. Olardın` ba`ri bir sorawg`a juwap berip, ga`ptin` tek bir ag`zası boladı.

1. Baslawısh. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler ga`pte ha`r qıylı sintaksislik xızmet atqaradı. Olar ga`ptin` bas ag`zalarının` xızmetinde keledi. Mısalı: 1. «*Deydi-deydi*» degen *ezim-sezim g`a`remetti Ka`yxırawdın` dilwar ayg`aqshıları da eteklep tarqatıp ketisinen **tabanına qoz basılğ`anı** (ne?)* azday, el ortasındağ`ı in`ıranarg`a sırqas joq, qılarg`a talap joq, g`arrı-g`urtan`nıñ sıbırılısı da qulaqtı tırnamaqta. (H.O`.) 2. – Bilmeymen, Palım ag`a, *ol **qara basın jutqırlar** (kimler?)* xalıq penen adam bolıp ju`rgenin bilmeytug`ın shıg`ar. (A.B.) 3. «*Shag`al ma`slik*» (ne?) qızıp ketip, lektsiya ma`selesi umıtılıp ketti. (Q.A.) 4. Qos o`giz, gu`nde, mala, pazna, tuqım tapqanlar egin ekti, tuqım tapqanlar «Qapta qalg`ansha, tapta qalsın» dep bar tuqımın jerge septi, al bug`an ***qu`direti jetpegenler***(kimler?) oraqsılıq etti. (Q.A.) 5. – Biygu`na ***qan to`giw*** – obal, ***bir qasıq qandı keshiw*** – sawap. (O`.X.) Bunda frazeologizmler

ma`nileri, quramı, qurılısı ha`m t.b. o`zgeshelikleri jag`nan da ha`r qıylı. So`z dizbegi ha`m ga`p tu`rinde kelgen frazeologizmler ga`ptin` bir ag`zası sıpatında bir sorawg`a juwap berip, bir sintaksislik xızmet atqarıp keledi. Olardıń ayırımları toplamlar quramında kelgen. Olar arqalı bildirilgen baslawıshlar menen kelgen ga`pler ta`sirshen`ligi menen sıpatlanadı. Bul frazeologizmler ga`pte aytlıg`an oy-pikirdin` tiykarg`ı iyesin bildirip, baslawısh xızmetin atqaradı. Ga`pte is-ha`reket, oy-pikirdin` iyesi sıpatında tanıladı.

2. Bayanlawısh. Ga`pte aytlıg`an oy-pikirdin` is-ha`reketi, belgisi, kim yamasa ne ekenligin bildirip keletug`ın ag`za – bayanlawısh xızmetin frazeologizmler atqarıp keledi. Mısalı: 1. Sırımbettin` saqlıq qılıp shiyshenin` tu`bine su`lgi qoyıwının` sebebi bunnan burın bir jerde, mushı menen urıp ashaman dep shiyshe sınıp ketip, qolın qıyıp *awız piskeni bar edi (ne qılıp edi?)*. (Q.A.) 2. Muratbaev bul ha`reketke ku`ta` razı, *waqtı xosh (qanday, ne?)*. (Q.A.) 3. – Ma`tmurat, bunın` qolınan ne keledi, dep oylaman`ız, *aspang`a ushsan` ayag`ınnan, jerge kirsenn` to`ben`nen tartaman (ne qılaman?)*, «sıylag`andı sıy bilmes, sıypag`andı eshek bilmes» etpen`iz. (A.B.) 4. – At u`sti qaralmasın (*ne qılmasın?*), bet-ju`zge qaraw yamasa birewlerdi jo`nsız qaralaw bolmasın. (O`A.) 5. Ekinshi sebebi Ayqızdın` u`stindegi talasta «xanlasamız» dep ketken biylerdin` sa`ha`ti bolmay, Xiywa xang`a jetpesten Xiywa xannın` qulap, onın` ornına Ja`newittin` xan bolıwı, onın` pu`tkil Xorezmdi awzıma qarataman, – dep tum-tusqa *awız salıwı (ne, ne qılıwı?)*. (A.B.) 6. So`ytip ju`rgen ku`nlerdin` ku`ninde ishiw ku`ta` ko`p boldı. U`ydin` ishi «*sen tur, men so`yleyin*» *bolıp ketti (ne bolıp ketti, ne qıldı?)*. (Q.A.) Keltirilgen ga`plerde frazeologizmlerdin` sintaksislik xızmeti – bayanlawısh. Bul jerde de frazeologizmler arqalı bildirilgen bayanlawıshlar tek ga`pten bildirilgen oy-pikirdin` iyesinin` is-ha`reketin, ne ekenin, belgisin a`piwayı bildirip qoymastan, onı ta`sirli, obrazlı bayanlaydı. Olardıń ma`nileri de, quramı da, du`zilisi de ha`r qıylı. Bunday birliklerdin` ga`ptegi sintaksislik xızmetlerine tallaw jasaw qıyın ha`m qızıqlı bolıp, barlıq frazeologizmler barlıq jag`dayda da tek bas ag`zalar yamasa bayanlawısh ag`zalar xızmetin atqara bermeydi. Ayırım frazeologizmlerdin` ga`ptegi sintaksislik xızmetin anıqlaw og`ada qıyın bolıp, bul ga`ptin` ekinshi da`rejeli ag`zaları ushın da tiyisli. Bul ma`sele frazeologizmnin` basqa birlikler sıyaqlı a`piwayı emes, al qospalı sıpatta bolıwı menen baylanıslı.

Ga`ptin` ekinshi da`rejeli ag`zalarının` xızmetin atqarıwı.

1. Anıqlawısh. Ga`pte frazeologizmler anıqlawısh xızmetin atqaradı. Anıqlawısh xızmetinde kelgende olar zattın`, ob`ektin` belgisin bildiredi. Mısalı: 1. Sonın` arasında ko`p jıllardan berli elge jan`a kelgen Bektursın *baratqannın` baltasın, kiyatırg`annın` ketpenin alg`an (qaysı?)* bolıs, aqsaqallar Palımnın` g`arrılıg`ı menen hayalının` keselligine ha`m Bektursınnın` jan`a kelgenine qarag`an joq. (A.B.) 2. «*Sorı qaynag`annın` (kimnin`?)* plan menen ne isi bar, – dep oyladı A`yten. – Onnan ko`re balaların`nın` tilegin tile». (O`A.) 3. *İshi tarlardin`*

(kimlerdin?) jalasının ja`birin tartıp atır (J.A.) 4. Olardın` ishinde Aymurza, Eset, To`re qusag`an tu`yeni tu`gi menen jutatug`ın (qanday?) adamlar bar. (A.B.) 5. U`lkendi kishireytip qoyg`anday (qanday?), aqıllı bala edi. (O`.A.)

Keltirilgen ga`plerde anıqlawışlar o`zi anıqlaytug`ın ag`za menen izafetlik ha`m jupkerlesiw usılı arqalı baylanısqa, izafetlik ha`m jupkerlesiwshi anıqlawışlardın` xızmetin atqarıp tur.

2. Tolıqlawış. İs-ha`reket qaratılğ`an zattı, ob`ektti bildirip keletug`ın ag`za – tolıqlawışlar frazeologizmler arqalı da bildiriledi. Mısalı: 1. Aradan jıllar o`tip, *kelgen-ketkennen (kimnen, kimlerden?)* Ayapbergen mag`an sa`lem aytıp turdı. (Q.A.) 2. Qızıl shıttan bala ko`ylek tigip, ekewi Qıdırbaydın` u`yine «*qutlı bolsın*»g`a (*nege?*) bardı. (Q.A.) 3. Onın` arjag`ın Aysa`nem soramasa da, jeti-segiz atag`a kelgen jeg-jat apalarının` ku`yewi bolğ`anın tina`w bir ku`ngi *qulaq qag`ısta (nede?)* o`zi ayttı. (O`.A.) 4. Mine usı barg`an ken`esinin` na`tiyjesi *qan to`giw+ menen (ne menen?)* tamam boldı da, xat basında ju`rgen Bektursın ko`p qatarında ma`rdıkarlıqqa alındı. (A.B.)

3. Pısıqlawış. İs-ha`rekettin` ha`r qıylı belgilerin bildiretug`ın ekinshi da`rejeli ag`za – pısıqlawıştın` xızmetin frazeologizmler ko`p atqaradı. Bunda olar tirkewishler menen de keledi. Mısalı: 1. Sonlıqtan bulardın` tap joqarıdag`ıday ton`qalaq asıwlarının` u`lkeni bular, a`sirese, u`lkeyip *shan`araq basına anıq tu`skennen+ keyin (qashan?)* boladı. (A`.A.) 2. – Bular meni on`ashada *pisirip jese de (ne qılsa da, qaytse de?)* bir sa`ri edi, ba`rin aytta ta birin ayt, ustazımnan uyatın aytsan`shı. (O`.A.) 3. – A`ken`nin` jetisin tarqatpay atırıp, man`laydag`ı jalğ`ız sıyırmıdı urlag`anın` ne qılğ`anın`, shirkin! – dep ol *a`y-pa`yge qaramay (qalay, qa`ytip, qalayınsha?)* jag`ama asıldı (J.S.) 4. Xalqabadta o`ldim *azarda (qalay, qa`ytip, qalayınsha?)* bir samqal mashıng`a minip, *qas qarayg`anda (qashan, qay waqta?)* Shımday chayxanag`a jettik. (K.R.) 5. Ol tu`slikke alıp shıqqan nanların suwg`a basıp jep, *ju`regın jalğ`ag`annan + keyin (qashan?)* bizlerge ertek aytıp beredi. (K.R.) 5. Du`zdin` isine puxta bolsa da, o`z u`yine biypa`rwa Shundiıydın` *binay o`mirinde (qashang`a shekem?)* topsasına may tiymegen qapısı u`yrektey «g`ırq-g`ırq» ses berip ashılğ`anda Sozanay u`lektey sozılıp, u`y sıyıırıp atır edi . (Sh.S.)

QARAQALPAQ TİLİNDEĞİ FRAZELOGİZMLERDİN` KELİP SHIG`IWI

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler qaraqalpaq xalqının` turmısı, tariyxı, ku`n-ko`risi, ulıwma, xalıqtın` pu`tin o`miri menen qatnaslı, og`an en` jaqın turatug`ın birliklerdin` biri. Olar menen frazeologizmlerdin` kelip shıg`ıwı da geypara jag`daylarda baylanıslı bolıp, ushlasıp ketedi. Ayırım frazeologizmler bir tariyxıy da`wirde erkin so`z dizbegi sıpatında belgili bir na`rseni nominativlik jaqtan atap, waqıttın` o`tiwi menen frazeologiyalıq ma`nige o`tip, **frazeologiyalasıw** qubılısı ju`z beredi. Payda bolıw dereklerine itibar bersek, *qurbaqa juttırıw*,

*qolı baylanıw, ko`k eshekke teris mingiziw, qulaq-murnımdı kesip bereyin, o`zi o`limdar, malı patshalıq, berse qolınan, bermese jolınan (alıw), da`wran su`riw, aldına salıp aydaw, tuqımquıt bolıw, o`ldim-taldım degende, basın shapsan` ha`m t.b. sıyaqlı ko`plegen frazeologizmler belgili bir da`wirlerdegi qanday da bir waqıyalar, da`stu`rler, a`detler, ha`reketler, ta`rtipler, nızamlar ha`m t.b. menen baylanısadı. Olar, o`z gezeginde, tilde frazeologizmlerdin` payda bolıwına alıp keledi. Usınday frazeologizmlerdin` xalıq awızeki a`debiyatında bir qansha u`lgilerin ko`riwge boladı, sonday-aq bunday birliklerdin` ko`rkem shıg`armalarda, a`sirese, tariyxıy shıg`armalarda o`nimli jumsalıwı belgili bir tiykardın`, derektin` bar ekenin ko`rsetedi. Mısalı: 1. Ja`llat onı *aldına salıp aydap* keldi. («Gu`lza`mze») 2. Bala 500 no`kerdi ertip dag`ıstanlıqta ketip baratırsa, ko`p alamannın` bir adamnın` *qolın baylap*, alıp baratırğ`anın ko`redi. Bala bul adamg`a janı ashıp, bunı baylawdan bosatayın dep oyladı. («Qıran») 3. Ol *kesgellem* qarsı turg`anı ushın da ayaq-qolına kisen urılıp, zindang`a giripdar etildi... (T.Q.)*

4. O`tirikti iras etip aytpag`an,

Bas kesse de tuwrı joldan qaytpag`an,

Na`ma`hremdi hasla joldas tutpag`an,

Atı qaraqalpaq ellerim bardı. (A`jiniyaz) 5. *Basımdı kessen` de* bilmeymen. (Q.A`.) 6. Ol *gellesin kessen` de* so`zinen taymaytug`ın bir so`zli ha`m aldag`andı, bassıng`andı jeti jinindey jek ko`retug`ın adam edi. (Sh.S.) 7. Hayal jarılarg`a jan tappay jabıg`ıp qalg`an ba: «Ja-aq, ag`a, *kes gellem* jibermeymen» dep, ga`pin dawam ete beredi. (Sh.S.)

Bul mısallardan qaraqalpaq tilindegi *aldına salıp aydaw* – (burın: *gu`nalı, jinayatshı dep esaplang`an adamdı jazalaw maqsetinde aldına salıp aydap ketiw; ha`zir: erkine, qa`lewine qaramay qanday da bir is-ha`reketti orınladıw, islettiriw maqsetinde o`zi menen birge ma`jbu`riy alıp ketiw, basqarıw, basshılıq etip barıw ma`nilerinde*); *qolı baylanıw* – (burın: *gu`nalı, jinayatshı dep esaplang`an adamdı jazalaw, qamap qoyıw, soraw alıw maqsetinde qolın baylap qoyıw; ha`zir: bir na`rsege ba`nt bolıwı sebepli basqa is-ha`reketlerdi islewge mu`mkinshiligi bolmaw, mısalı, jas balası bolıwına baylanıslı basqa jumıslardı islewge waqtı ya mu`mkinshiligi bolmaw ma`nisinde*); *kesgellem* – (burın: *qarsı pikir yamasa durısılıqtı, haqıyqatlıqtı aytqan adamnın` basın kesip taslaw jazası; ha`zir: tabanlı tu`rde qarsılıq ko`rsetiw, o`zinin` aytqanında turıw*) frazeologizmlerinin` kelip shıg`ıwı dereklerin ko`riwge boladı. Bir da`wirlerde eshekke teris mingizip masqaralaw, jazalaw yamasa qulaq, murnın kesiw, qulag`ına qorg`asın quyıw ha`m t.b. jazalaw tu`rleri bolıp, olardın` atamaları tilde sa`wlelengen ha`m belgili bir til birliklerinde (frazeologizmlerde) izin qaldırğ`an ja`ne bildirgen ma`nilerin saqlag`an, keyin ala tariyxıy da`wirlerdin` o`tiwi menen olardın` ma`nileri o`zgerip, basqa bir ma`nini an`latatug`ın frazeologizmlerge aynalg`an. Bunda ele de da`slepki ma`ninin` izleri saqlang`anın ko`riwge boladı. Bul jerde ma`nilik qubılıslar tiykarg`ı rol` atqaradı. Tildegı ayırım frazeologizmlerge

baylanışlı ko`plegen sebepler, faktorlar yamasa derekler bolıwı mu`mkin. U`lken ilimiy izertlewler g`ana olardıń kelip shıg`ıwın anıqlap beredi.

Ulıwma, frazeologizmlerdin` do`reliwinin`, kelip shıg`ıwının` u`lken tariyxı, alıs derekleri bar. Olardı u`yreniw qaraqalpaq til bilimindegi qıyın ha`m qospalı ma`selelerdin` biri.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi izertlew din` quramalı, qospalı bag`darı etimologiyalıq izertlewler ju`rgiziw bolıp esaplanadı. Ha`zirge shekem alıp barılıp atırğ`an izertlew jumıslarında frazeologizmlerdin` etimologiyasın u`yreniwge derlik dıqqat bo`linbegen. Bul frazeologizmnin` izertlenetug`ın ta`replerinin` og`ada ko`p ekenin ja`ne bir ma`rtebe da`liylleydi.

A`debiyatlarda etimologiyalıq izertlewlerdin` bir neshe printsipleri ko`rsetiledi. Sonday-aq, etimologiyanın` eki tu`ri – ilimiy etimologiya ha`m xalıqlıq etimologiya qa`liplesken.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmler ilimiy etimologiya tiykarında u`yrenilmese de, ayırım ko`rkem shıg`armalarda geypara frazeologizmlerdin` kelip shıg`ıw tariyxına baylanışlı bolıwı mu`mkin esaplang`an xalıqlıq etimologiya u`lgilerin ko`riwge boladı. Bunday mag`lıwmatlar fol`klorlıq shıg`armalarda, sonday-aq, Q.Ayımbetov, A.Begimov, T.Qayıpbergenov, A`.Paxratdinov ha`m t.b. shıg`armalarında ushırasadı.